

'קול התור' ו'ברית אבות' כמשקפי משנת הגר"א

יוסף ריבלין

במאמר שלפנינו נעיין בשני מקורות חשובים שמהם ניתן ללמוד על קיבוץ גלויות ויישוב ירושלים במחשבת הגר"א ותלמידיו: "קול התור", ו"ברית אבות בסערת אליהו". שמעו של הראשון נודע ברבים, אך הוא אפוף מסתורין ומצוי תחת ביקורת רבה,¹ האחרון אינו מפורסם דיו. נבחן את רעיונות הגאולה כפי שהם עולים מתוך החיבורים האלה ונצביע על הקשר שבינם ובין תורת הגר"א על פי מקורות שייחוסם לגר"א הוא איתן. כמו כן נבקש לראות את הקשר שבין תורת הגאולה המשיחית ובין יישומה בשטח על ידי תלמידי הגר"א, שעלו לארץ, התיישבו בירושלים ובנו אותה.

הספר "קול התור"

ספר "קול התור" מיוחס לרבי הלל בן רבי בנימין משקלוב,² בן דודו של הגאון רבי אליהו מוילנה.³ רבי הלל נולד בעיר שקלאב בשנת תקי"ח ונפטר בירושלים בשנת תקצ"ח.⁴ "קול התור" זכה לתפוצה המונית, רבים הוגים בו וידועים כיום עשרות מקומות שבהם מתקבצים תלמידי חכמים ללימוד משותף בספר זה. תמצית הספר הודפסה לראשונה כפי

1 ראו להלן.

2 שם העיר נכתב לעתים גם באופן שונה "שקלאב", אבל בחיבורים בדורנו הוא מופיע בדרך כלל כ"שקלוב".

3 אבי סבו של ר' הלל הוא ר' צבי הירש שהוא אחיו של ר' ישכר דוב סב הגר"א. שני האחים היו נכדיו של ר' משה קרמר וניניו של ר' משה רבקה בעל "באר הגולה".

4 המסורת המשפחתית מתעדת את עמידתו של ר' הלל בראש קבוצת תלמידי הגר"א שעלו לארץ בשנת תק"ע.

הנראה בשנת תש"ז על ידי בן נינו של ר' הלל, הרב שלמה זלמן ריבלין (להלן: הרש"ז, נולד בירושלים לאביו ר' יושעה [יוסף] בשנת תרמ"ג ונפטר בה בשנת תשכ"ב). מאז זכה הספר למהדורות רבות.⁵

בצד רבים הרואים בספר השתקפות משנתו של הגר"א, אחרים מביעים בכך ספק. חיצו הביקורת כלפיו נשלחים ממוקדים שונים. מצד אחד הוא נדחה על ידי חלק מהחוגים החרדיים בעיקר בשל הפרק הדין בחכמות החיצוניות. מצד אחר הוא נדחה על ידי הציונות החילונית שרואה בו אויב גלוי הנוטל ממנה את זכות הבכורה על החזון הציוני והעליות הנקראות ראשונות. אך גם בקרב הציונות הדתית המבקשת לאמצו מחלחלת התחושה שהסתום האופף את חבלי יצירתו וייחוסו רב על הגלוי.⁶

בין השאלות המרכזיות בולטת שאלת הפרסום המאוחר. כאמור, הרש"ז הוא דור חמישי לר' הלל, מדוע אין כל מידע על הספר ועל מחברו בתקופה שביניהם? תקופה של כחמישים שנה מפרידה בין יום פטירתו של ר' הלל ועד לידתו של הרש"ז, וכמאה שנה עד פרסום ראשון של ספר "קול התור". מדוע לא נשמע קולו של "קול התור" בכל התקופה הזו? שאלה זו נוקבת ומתעצמת לאור העובדה שפועלו של ר' הלל בתחומים מגוונים היה ידוע בסביבתו ויש תיעוד רב לכל מעשיו. כך למשל בספר תולדות חכמי ירושלים יש מידע מקיף על פועלו של ר' הלל.⁷ בין השאר מוסיף ר' אליעזר ריבלין את הדברים הבאים: "בידי נמצאים מכתביו של רבי הלל שכתב מירושלים לחתנו ר' שמריה לוריא... בו משתקף (!) בעליל גדולתו של ר' הלל עשרו בתורה ובנכסים ומדותיו התרומיות וכו'".⁸ פרופ' יוסף יואל ריבלין כתב מאמר מקיף על עליית תלמידי הגר"א שהגיעה לארץ סמוך לראש השנה תקס"ט. הוא פותח את המאמר בתיאור אמונתו החזקה של הגר"א בגאולה הקרובה ובאה. הוא מאריך ומסביר את דעת הגר"א על משיח בן יוסף, על הקץ המגולה, על הנטיעה בארץ ועל יישוב ירושלים. לכל הרעיונות הללו מוצא המחבר סימוכין בתורת הגר"א, אך אין במאמר זה כל אזכור לספר "קול התור".⁹ הרש"ז עצמו כאשר הוא מדבר על ר' הלל ופועלו

5 מהדורה שנייה, הרש"ז, תש"ח; מהדורה שלישית, בתוך: התקופה הגדולה הרב מ' כשר (עורך), תשכ"ט; מהדורה רביעית, הועד להוצאת ספר קול התור, הרב ח' פרידלנדר, תשכ"ט; מהדורה חמישית, מפיצי קול התור, הרב י' ריבלין, תשנ"ד (כולל פרק שישי שלא פורסם עד כה). מהדורה זו כוללת גם הערות רבות והפניות לדברי הגר"א בפירושו האחרים.

6 ראו בהרחבה אצל ר' שוח"ט, עולם נסתר בממדי הזמן, רמת גן תשס"ח.

7 תולדות חכמי ירושלים, בעריכת א"ל פרומקין וא' ריבלין, ח"ג, ירושלים תרפ"ט.

8 שם, עמ' 176. ר' אליעזר ריבלין הוא, כנזכר, אחד משני עורכי הספר. ריבלין חקר את תולדות משפחת ריבלין וחיבר בין השאר את ספר היחס למשפחת ריבלין, ירושלים תרצ"ה.

9 י"י ריבלין, "הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ ישראל", ספר הגר"א, ירושלים תשי"ד, ח"ד, עמ' קיא ואילך.

בספר חזון ציון, מקדיש כחמישה עשר פרקים לר' הלל ותקופתו. הוא מרחיב על פגישותיו של ר' הלל עם הגר"א, על עלייתו לארץ, על פועלו בירושלים. על פי המסופר שם, יסד ר' הלל ביטאון קבוע של כולל הפרושים שנקרא "אגרת הכולל", שכלל ידיעות מהנעשה בקרב עדת הפרושים בירושלים והוא נשלח מדי חודש לעיר שקלאב.¹⁰ "כן תובל המכתב בפסוקי תנ"ך על דבר הגאולה וסיפורים על המקומות הקדושים ועל התפילות הנערכות בהם".¹¹ בהמשך נוספו הפרטים הבאים:

היה למנהיג הרוחני של העדה. דאג ליסוד מוסדות תורה וחסד. תיקן תקנות בעניני איסור והיתר לפי רוח גדולי ישראל וגדר פרצות בעניני שחיטה באותם הימים. כן עמד ר' הלל בקשרי 'שאלות ותשובות' עם גדולי הרבנים בקהלות ישראל שבחו"ל שפנו אליו, ביחוד בדיני איסור והיתר, והחשיבו מאד את תשובותיו. בית מדרשו 'קהלת ישרון' שבחצרו, שימש לתורה ולתפילה ובני העדה היו מתכנסים בו ללמוד 'שעורים' קבועים בדרכי הגאולה לפי הגר"א ו'חזון ציון'.¹²

ומידע נוסף: "בכל ערב ראש חודש היה עורך 'תפלת יום כפור קטן' מיוחדת לילדי התשב"ר".¹³ על אחרית ימיו של ר' הלל כותב הרש"ז: "היה שבע רצון ומאושר מההישגים של העדה בירושלם ומזכותו לפעול בתפקיד הקדוש 'כבא כחו של הגר"א לקיבוץ גלויות'".¹⁴ ועת פטירתו "כלי ביתו וחפציו ובהם מכתביו ותעודות שונות נשרפו מיד אחרי מותו מטעמי זהירות שנקטו בהם השלטונות כנגד המגפה".¹⁵ בכל התיאור הזה לא נזכר שם הספר "קול התור".

ר' יושעה ריבלין, נינו של ר' הלל, שעסק הרבה בתיאור עליית ר' הלל וחזון הגאולה ואף הזכיר רעיונות שמופיעים בספר "קול התור", אינו מזכיר בדרך כלל את שם הספר "קול התור". יותר מעשרים רמזים נשלחו לעבר ר' הלל בספר הפזמונים ולא נזכר בהם "קול התור".¹⁶ הוא מקדיש פסקה שלמה לפועלו של ר' הלל בכל ענפי עשייתו:

10 ח"ה ריבלין, חזון ציון, שקלוב וירושלים, ירושלים תש"ז, עמ' 58. הביטאון נקרא גם בשם "מכתב ר' הלל".

11 שם, עמ' 58-59.

12 שם, עמ' 70.

13 שם, עמ' 71.

14 שם, עמ' 99.

15 שם, עמ' 101.

16 י' ריבלין, פזמוני ר' יושעה ריבלין, ברית אבות בסערת אליהו, ירושלים תשס"ד, עמ' 55-59.

מנהיג העדה ב'הי' צדק וחסד.
 אוהב ורודף שלום ביקר לְבָתו.
 נושא כאב מרחם וחביב הכל,
 אף שרי המדינות כבדו אותו.
 צדקתו ועמלו במוסדי ציון,
 עסקי צרכי צבור פנימה וחוצה,
 במדרש ובמעשה יומם ולילה,
 עשרות שנים בדאגה ודריצה.¹⁷

בפזמונים אחרים הוא מכתיר את ר' הלל בכינוי בעל קץ המגולה, אך לא בכינוי בעל "קול התור".¹⁸

גם תוכנו של ספר "קול התור" מעורר שאלות לא פשוטות, ביניהן מספר אי-התאמות:
 א. מצד אחד הוא מכתיר את אביו ר' בנימין בתואר שליט"א, כלומר היה זה לפני קיץ תקע"ב מועד פטירתו ר' בנימין. אך מצד אחר הוא מתאר את תחילת פקידה ג' דאתחלתא שהחלה בהיותם בארץ בכ' בעומר של שנת תקע"ב, ויש להניח שהתיאור היה מאוחר למועד זה.¹⁹

ב. מי היה זה ששאל את הגר"א בעניין העברת שישים ריבוא איש יחדיו לירושלים? בפרק ראשון כותב זאת ר' הלל על עצמו, ובפרק שישי השאלה הושמה בפי אביו, ר' בנימין.²⁰
 ג. בספר נזכרים ספרים שלא נודעו בשמם בתקופת ר' הלל כגון: ספר "יהל אור" שנודע אז בשם "הדרת קודש" ועוד. וכן ספרים שנדפסו לאחר פטירתו ר' הלל כמו 'סוד האותיות בליקוטי הגר"א' (תרמ"ט); "תיקוני זהר חדש" (תרכ"ז) ועוד.²¹
 ד. בספר מופיעים ניבי סגנון שלכאורה אינם מתאימים לתקופתו הקדומה.²²
 למרות הקשיים הנזכרים, אין לדעתי יסוד לטענה שכל החומר הוא פרי יצירתו של הרש"ז.

17 שם, עמ' 60.

18 שם, עמ' 195.

19 דא קול התור, מהדורת ר' ריבלין (לעיל הערה 5), עמ' 114; 139.

20 שם, עמ' 33; 139.

21 יהל אור, עמ' 105 ובמקומות נוספים. ספר יהל אור נדפס לראשונה בשם זה בשנת תרמ"ב; סוד האותיות, עמ' 45 ובמקומות רבים נוספים; תקו"ח, [תיקוני זהר חדש] עמ' 44 ובמקומות רבים נוספים.

22 למשל הביטויים הבאים: מוציא לפועל (עמ' 37); מלחמה עולמית (עמ' 51); הכשרת הקרקע (עמ' 56); במבוכה נפשית (עמ' 95); עולה בהרבה אחווים (עמ' 107); צעצועים (עמ' 119); מחלות מדבקות (עמ' 121); על כל צעד ושעל (עמ' 128); והתרחבות בהתיישבות (עמ' 132); בכל האמצעים (עמ' 141); תקומה (עמ' 143); רפואה ובריאות (עמ' 145) ועוד.

מן הראוי להדגיש שהרש"ז מציין כמותרת לחיבור "קול התור" שאין מדובר בחיבור עצמו אלא רק במה שהוא מגדיר "תמצית מתוך ז' פרקי גאולה שקיבל ר' הלל משקלוב מרבו הגר"א". רבים מגדולי ירושלים וחכמיה העידו על יושרו של הרש"ז, וקשה להעלות על הדעת שהוא ינקוט מהלך מפורש המצטייר כתרמית. ואכן רעיונות הגאולה שבחיבור היו ידועים לפני תקופתו של הרש"ז. כמו למשל השיטה המיוחדת בעניין משיח בן יוסף; המלחמה בעמלק בשערי ירושלים, ועוד (ראה הרחבה להלן). לאור כל זאת אני משער שאכן היה זה ר' הלל שערך ושזר רעיונות גאולה מבית מדרשו של הגר"א אלא שהוא לא ארגן אותם בספר בשם "קול התור".²³ אני מציע אפוא את ההשתלשלות הבאה באשר לאופן יצירתו של ספר "קול התור":

ר' הלל הגה ורשם רעיונות גאולה מבית מדרשו של הגר"א, מהם דברים ששמע מאביו ר' בנימין ומהם דברים שבאו בשם עצמו, ואולי אף מתלמידים נוספים של הגר"א. את הרעיונות הללו העביר לבנו ר' משה המגיד דורש ציון. גם ר' משה עמס רעיונות על התשתית המועברת והעביר את המסרים לדורות הבאים. אין לדעת מה היה חלקו של ר' אברהם בנימין בנו, בתהליך ההעברה, אך ידוע שאף הוא היה מקובל גדול. התחנה הבאה הייתה הנכד ר' יושע בעל הפזמונים. כפי שנראה להלן ר' יושע שזר בפזמוניו רעיונות גאולה המיוחסים לר' הלל ולר' משה. אני משער שהחומר כולו נכתב בגיליונות ולא נשאר כמסרים בעל פה. כך הוא עבר אל הרש"ז. אצל הרש"ז התרכזו חומרי גאולה אלה ביחד עם מסרים נוספים שהגיעו אליו מר' יצחק צבי ריבלין, דרשן הגאולה, כעדותו של הרש"ז עצמו.²⁴
 הרש"ז נטל על עצמו את המשימה להדפיס את הרעיונות האלה. אין לדעת בביורו אם היה זה הרש"ז שקבע את פרקי החיבור וארגם לארג אחד. עם זאת אין ספק שהרש"ז הוסיף לחיבור נופך משלו. גם באשר ליוצר שמו של החיבור "קול התור" אין לקבוע מסמרות. לפי תיאור הדברים עד כה, קרוב בעיניי שהרש"ז הוא זה שנתן לספר את שמו. ברור עם זאת שהרש"ז האמין בכל לבו שהרעיונות המובאים בספר הם משל ר' הלל וכן שסמוכים הם אל שולחנו של הגר"א.

23 ראו גם: ברית אבות (לעיל הערה 16), עמ' 25, הערה 57.

24 לפני תקופה קצרה התפרסמה כתבת אינטרנט על ידי מר אלי אשד <http://www.notes.co.il/eshed/46326> asp בצד החזרה על הביקורות המגוונות שכונו כלפי הספר ללא כל בסיס עובדתי, טוען אשד שמחבר ספר קול התור הוא ר' יצחק צבי ריבלין. אשד אינו מבחין בין רעיונות הגאולה הקדומים שיש להם סימוכין בתורת הגר"א, כפי שעולה מהעיון במראי המקומות במהדורת הספר שיצאה בשנת תשנ"ד, ובין גיבוש הרעיונות ופרסומם בספר שנקרא "קול התור". אין כל תמיכה עובדתית להצעתו. ר' יצחק צבי ריבלין עלה לארץ בשנת תרמ"ד. הרעיונות המרכזיים של ספר "קול התור" שנוכחים בפזמוני ר' יושע היו ידועים זמן רב קודם לכן. זאת ועוד, ככתב יד שנשתמר בארכיונו של הרש"ז הובאה עדותו של ר' יצחק צבי עצמו שחלק מהכתבים שנשא עמו הופקדו תחילה בבית אוצר הספרים של ר' יהושע צייטלין בעיר שקלאב על ידי ר' משה ור' שלמה זלמן בני ר' הלל, כפי שנרשם בהקדמת המו"ל הראשון.

רק השערה כזאת יכולה להסביר את העובדה שעד לתקופת הרש"ז שומעים הרבה על רעיונות הגאולה של "קול התור": משיח בן יוסף, פתחא דקרתא, ועוד, אך לא על ספר בשם "קול התור".

השערה זו יכולה ליישב את שאלת הסגנונות המאוחרים, להסביר את שמות הספרים החדשים וכן את שאר הסתירות שבספר. אך כאמור, אין ספק שרעיונות הגאולה השזורים בין כל דפי "קול התור" יסודם במשנתו של ר' הלל ריבלין משקלוב, תלמידו של הגר"א מווילנה, וכפי שנראה הם משקפים את דעת רבו, הגר"א.

הספר "ברית אבות בסערת אליהו"

ר' יוסף ריבלין, המכונה ר' יושעה, נולד בירושלים בשנת תקצ"ז לאביו ר' אברהם בנימין. הוא היה נכדו של ר' משה המכונה המגיד דורש ציון ונינו של ר' הלל ריבלין משקלוב. ר' יושעה כתב פזמונים בין השנים תרט"ו - תרי"ח, בהיותו כבן עשרים. לראשונה הם נדפסו על ידי בנו הרש"ז, במהדורה מצומצמת וקטועה, ולאחריה היו, כפי הנראה, מספר מהדורות.

אף שר' יושעה עצמו לא פרסם את פזמוניו, יצא שמעם ונודע טבעם בקרב בני משפחתו הקרובים ובקרב אנשי אמונו. כך כותב הרב יעקב משה חרל"פ:

כתב את הפזמונים אשר כולם אומרים ח"ן וכבוד, לגלות במלים קצרות כל פרשת העבר וכל מה שהיתה יד ד' על אלי' ומסרה לתלמידיו וצאצאיהם.²⁵

הרב יהודה סטריז'ובר כותב:

גם אני הח"מ זכיתי לקחת חלק לבאר טמירין קדישין בכמה חלקים בשירים הקדושים של הרה"ג ר' יוסף ריבלין זצ"ל, שמלבד היופי החיצוני צפון בפנימיותם פנינים יקרים אורות עילאין מ'סודות הקבלה' הקדושה, וראיתי שכולם הם בתכלית הדיקנות עפ"י עמקות יסודות הקבלה.²⁶

25 "חדש בלא יסון לא יקום", בתוך: רבי יושעה, אבי בנין הישוב בא"י, בעריכת א"ד ווישנאצקי, ירושלים תש"ז, עמ' 33.
26 הרב סטריז'ובר הוא מחבר ספר מנחת יהודה והדברים לקוחים ממכתב שהפנה אל הוועד להוצאת הספר "מגילת יוסף" (לא פורסם) לתולדותיו של ר' יושעה.

הרב יצחק אויערבאך בנו של הרב מאיר אויערבאך כותב:

מה מאד נפלאטי מאוצר הגנוז אשר טמון ומכוסה בפזמוניו המיוסדים בעיקרם על יעודי הנביאים וחז"ל ומאמרי קדישין נגלה ונסתר רמזים וסודות הנאמרים והנרמזים מתוך דבקות הנפש לאהבת ישראל לאהבת ציון ובנין ירושלם, מחזות שדי יחזה, ואומר אך איש אשר רוח אלקים בו.²⁷

הרב שמעון (לידר) הורביץ מראשי ישיבת המקובלים בירושלים, כותב:

לא רבים ירדו לעומקם של מאמריו ובפרט של פזמוניו הקדושים אשר רובם הם 'גן נעול מעין חתום', עפ"י סודות הקבלה, לקרב את הגאולה ע"י בנין ירושלים ועלית שבטים וכו'.²⁸

הרב אברהם יצחק הכהן קוק אמר:

כתבם ברוח קדושה כבירה והוציאם לפועל בסכון גופו ונפשו, תורה רבה ועמוקה הם שיריו הקדושים של ר' יוסף, וללמדם אנו צריכים כראוי.²⁹

פרופ' יוסף יואל ריבלין, שחקר את תולדות ירושלים ואף פרסם מחקרים בנושא זה, הקדיש מזמנו לחקר הפזמונים. ובשנת תרצ"ט הוציא לאור את הפזמון "פרזות תשב ירושלם הבנויה", עם מבוא והסברים.³⁰ במאמר שהתחבר מאוחר יותר הוא כותב: "בהיותו בן שמונה עשרה שנה (בשנת תרט"ו) החל לחבר פזמוניו הידועים 'ברית אבות בסערת אליהו' - מיוסדים על תורת הגר"א ותלמידיו לקרב את הגאולה ע"י בנין ירושלם, שיבת ציון וישוב ארץ ישראל. מלא הוא חזון לעתיד המובע בלהט ובסגנון נעלה מעשה אמן, ומעידה אף על ידיעותיו העמוקות בתורת הקבלה ביחוד בשיטת הגר"א".³¹

ר' יושעה היה לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. את רעיונות האתחלתא שהגה בפזמוניו

27 מתוך מכתב שהפנה לוועד הנוכר.

28 מתוך מכתב שהפנה לוועד הנוכר.

29 מתוך דברים שאמר הרב באזכרה לר' יושעה בשנת תרפ"א.

30 ר' ריבלין, ראשית הישוב מחוץ לחומת ירושלים, ירושלים תרצ"ט, עמ' 42-48.

31 "ד' יוסף הסופר", בתוך: ר' יושעה, אבי בנין הישוב בא"י, בעריכת א"ד ווישנאצקי, אלול תשנ"ו, עמ' 36. וראו בהרחבה בספר ברית אבות, מהדורת י" ריבלין, שם, עמ' 8-15.

והזה בהם בחלום ובהקיץ, יישם בפועל. שלוש עשרה שכונות בנה ר' יושעה בירושלים. הוא האמין בכל לבו שכל אחת מהן מהווה שלב בהחשת הגאולה, ונתן לכך ביטוי במאמריו הרבים, שליוו את הקמת השכונות.

רעיונות הגאולה כמשקפי משנת הגר"א

הבה נבחן עתה את הרעיונות שבספר "קול התור" המקבלים כאמור גיבוי בספר "ברית אבות". כמו כן נבדוק האם אכן הם נסמכים אל בית מדרשו של הגר"א, כמוצאה בו.

משיח בן יוסף

דומה שהמסר המרכזי בספר "קול התור" הוא האפיון החדש של מהותו של משיח בן יוסף והגדרת תפקידיו.

א. מהותו של משיח בן יוסף

על פי האמור בחיבור שלפנינו, יש לפי שיטת הגר"א שלושה סוגים של משיח בן יוסף. האחד הוא משיח בן יוסף העליון, שהוא מטטרון שר הפנים והוא מזיהרא עילאה. השני הוא משיח בן יוסף תחתון הוא אחד בכל דור בבחינת צדיק יסוד עולם, והשלישי הוא משיח בן יוסף ששרוי בכל אחד מישראל בהתאם לפועלו לקירוב הגאולה. ישותו של משיח בן יוסף באה כבר בתלמוד: "מאן גינהו ארבעה חרשים, אמר רב הונא בר ביזנא, א"ר שמעון חסידא, משיח בן דוד ומשיח בן יוסף ואלהיו וכהן צדק".³² לעתים הוא מכונה משיח בן אפרים: "ומשיח בן אפרים דנפק מיניה דעל ידי עתידין בית ישראל למנצחא לגוג ולסיעתיה בסוף יומיא".³³ בעקבות דברי זוהר המכנה אותו כמשיח ראשון,³⁴ אומר גם הגר"א: "משיח הראשון משיח בן יוסף".³⁵ הסוג הראשון, משיח בן יוסף עליון מזיהרא עילאה, נזכר בקבלה: מב"י העליון, הוא מט"ט - מטטרון שר הפנים. יוסף ומט"ט שניהם מזיהרא עילאה: "והענין הוא (כמש"ל) כי

32 סוכה נב ע"ב.

33 תרגום יונתן, שמואל מ, יא.

34 בראשית, ח"א, כה ע"א.

35 ליקוטי הגר"א, ווארשא תרמ"ט, דף מ; סג, ובביאור "באר יצחק", להרב יצחק אייזיק חבר, שם.

יוסף ומטטרון הם משרש זיהרא עילאה דנשמת אדה"ר".³⁶ בזוהר ובתיקוני זוהר יש קשר הדוק בין מטטרון ובין יוסף: "מט"ט לקבליה יוסף לתתא";³⁷ "מט"ט בדיוקנא דצדיק יסוד עלמא".³⁸

לגבי החידוש הנוסף שמובא ב"קול התור", שמשיח בן יוסף תתאה (=תחתון) קיים בכל דור, העניין נלמד כמעט בפירוש, מדברי הגר"א בעניין כורש: "על משיח הראשון שהוא משיח בן יוסף... מט"ט דשמאל כידוע... שמאלו תחת לראשי והוא יהיה פקידה כמו שהיה בבית שני בימי כורש".³⁹ החידוש המשמעותי ביותר באשר למשיח בן יוסף הוא שניצוצותיו של משיח בן יוסף נמצאים בכל יהודי שפועל לקירוב הגאולה, ואין ספק שחידוש זה המופיע ב"קול התור" מיוחס לגר"א ולבית מדרשו כדלהלן. בשיחותיהם של ר' בנימין ור' הלל עם הגר"א שעודדם לעלות לארץ ולמלא את תפקידיו של משיח בן יוסף, הם למדו ממנו את החידוש הזה. ויסוד זה הוסק גם על ידי תלמידים אחרים מבית מדרשו. הדברים נלמדו גם בדרך היקש מדברי הגר"א: "וכשאיין לומדים בזאת החכמה הוא מתאחר".⁴⁰ וכן בפירושו לשיר השירים לפסוקים: "גן נעול מעין חתום" ו"פתחי לי אחותי רעיתי".⁴¹ וכתב הגר"א: "והכוונה גן נעול קאי על הסוד".⁴² כלומר, הקב"ה מבקש לפתוח את הגן הנעול לקראת הגאולה.⁴³ ולפיכך גם העלו שהגר"א היה נהורא דמשיח בן יוסף.

ב. תפקידיו של משיח בן יוסף

למשיח בן יוסף נועדו, לפי "קול התור", תפקידים מוגדרים. התפקיד המרכזי הוא קיבוץ גלויות שכולל את בניין ירושלים וקיום מצוות התלויות בארץ. תפקיד נוסף הוא גילוי רזי תורה. כל אלה יסייעו במילוי המשימה של ביעור רוח הטומאה משערי ירושלים.

התפקיד המרכזי - קיבוץ גלויות ובניין ירושלים

לתפקידים הללו מוצא בעל "קול התור" רמזים. בפרק כד בתהלים נאמר: "מי יעלה בהר

36 שער הגלגולים, הקדמה לו, דף מה ע"א.

37 תיקוני זוהר, תיקון ע, קלו ע"ב.

38 תיקוני זוהר, הקדמה, ד ע"א.

39 ביאור הגר"א לתיקוני זוהר חדש, דף כז ע"א.

40 ביאור הגר"א לתיקוני זוהר, פא ע"ב.

41 שיר השירים ה, ב; ד, יב.

42 ביאור הגר"א, שם.

43 על גילוי רזי תורה ראו להלן.

ה", העלייה לציון היא קיבוץ גלויות; "מי יקום במקום קדשו", קימה היינו בניה, והוא בניין ירושלים; "ישא ברכה מאת ה'", דבר הנושא ברכה הוא הנטיעה. רמז לכך שכל התפקידים הללו נועדו למשיח בן יוסף מצוי בראשי התיבות של הפסוקים האלו - מ"י שהן גם ראשי התיבות של "משיח בן יוסף". בפסוקים אלה מצויות: עלייה, קימה, ברכה, שהן ראשי תיבות "עקב", לומר לך שהדברים הללו נעשים בעקבתא דמשיחא.⁴⁴

מחבר "קול התור" מוצא רמז נוסף. עניין קיבוץ גלויות מתמקד בפסוק "שבי אל עריך" (ירמיהו לא, כ). עניין בניין ירושלים מתמקד בפסוק "בנה ירושלים" (תהלים קמז, ב). והנטיעה נלמדת מהפסוק "כי עת לחננה" (תהלים קב, יד). חנינה זוהי נטיעה לפי הנאמר "ואת עפרה יחננו" (תהלים קב, טו). שלושת הביטויים הנזכרים, המייצגים כאמור את שלושת הענפים של קיבוץ גלויות, שווים בגימטריה שלהם ועולים למספר 643 שהוא אף הגימטריה של "עדות ביהוסף" (תהלים פא, ו).⁴⁵

התשתית הרעיונית הנזכרת, שכאמור, יש לה אחיזה ותמיכה בבית מדרשו של הגר"א, שימשה בסיס ליסודות נוספים בתורת האתחלתא שפותחו על ידי תורמי הרעיונות לספר "קול התור" באשר הם.

ביעור העמלקיות וביעור רוח הטומאה משערי ירושלים

תפקיד זה קושר את מקובלי ירושלים למקום הנקרא "פיתחא דקרתא". במקום זה היו מתכנסים המקובלים בירושלים ומתפללים הן לביעור רוח הטומאה והן לשלומו של משיח בן יוסף ולהצלחתו.

על השאלה היכן יושב המשיח עונה הגמרא "אפיתחא דקרתא".⁴⁶ בזה נאמר שמקומו של משיח בן דוד הוא בתוך העיר ירושלים ומקומו של משיח בן יוסף הוא מחוצה לה: "לאה תחדי בהדי משיח בריה דדוד דנפיק מנה לגו, רחל תחדי בהדי משיח בריה דיוסף דנפיק מנה לבר מירושלים".⁴⁷ ועל עניין זה חזר הגר"א בחיבורו "יהל אור" והוא מבהיר: "לגו, ר"ל דכן משיח ב"ד בר' (א) דלאה יהיה בגו ירושלים".⁴⁸

מקובלי ירושלים מצאו שהמקום הראוי לתפילה נגד שרו של עשו הוא בפיתחא דקרתא

44 קול התור, עמ' 26; ברית אבות, עמ' 152.

45 קול התור, עמ' 67; ברית אבות, עמ' 212.

46 סנהדרין צח ע"א, יש גרסאות שמדברות על פיתחא דרומי, אך אחרות מדברות על פיתחא דקרתא וראו בספר "דקדוקי סופרים", שם.

47 וזהו פרשת שלח, ח"ג, קסד ע"א.

48 יהל אור, פרשת שלח, דף כ ע"ג.

שמצוי בקו הביניים בין חומות ירושלים לשעריה. המקום הזה נערכו בו תפילות.⁴⁹ אחת הפסקאות בספר "ברית אבות" מתארת את חמשת היקפי ירושלים שעל פיהם אפשר להגיע אל פתחא דקרתא:

ביקשו יו"ח ומצאוה כונת חכמים.
בתוך חמשת הקפי שטחיה ירושלים.
וחשוב דלקמן אטב"ח ומלויים:
'סבו ציון' על 'פרוזת ירושלים'.
'ספרו מגדליה' בהם 'שערי ירושלים'
'שיתו לב לחילה' על 'חומת ירושלים'
'פסגו ארמנותיה' תוך 'לב ירושלים',
'דור אחרון' מול 'היכלא דירושלים'.
ראה שם תוספת 'טפף גינאות',
מכאן, שהכל שוים הם בנחלאות.⁵⁰

המקורות לפסקה זו הם שניים. האחד מזמור מח בתהלים המושר בפי בני קרח שמהללים ומשבחים את ציון וירושלים. הביטוי "והקיפיה" רומז לכך שיש חמישה היקפים לירושלים: הקיפו ה'. הצמדים הרומזים להיקפים הם: "סבו ציון" "ספרו מגדליה" "שיתו לב לחילה" "פסגו ארמנותיה" "דור אחרון". המקור השני הוא השמות שהיקפי ירושלים מוכתרים בהם: "פרוזת ירושלים" "שערי ירושלים" "חומות ירושלים" "לב ירושלים" "היכלא דירושלים". השמות האלה לקוחים מספרות הקבלה ומזהים עם תחומים שונים בירושלים. במקום אחר בספר מתאר המחבר את מיקומו של כל תחום ואת גודלו. הכלי המקשר בין שני המקורות הוא מודל חשבוני הבנוי על שיטת האטב"ח המופיעה במסכת סוכה, ועל שיטת מילוי אותיות הידועה בקבלה. חישוב כל הנזכר מוליך לתוצאה מדהימה של שוויון מספרי בין הביטויים שנזכרים במזמור הנ"ל בתהלים ובין השמות של היקפי ירושלים הנזכרים.⁵¹

49 מדובר במקום הסמוך לגבולה המזרחי של שכונת "זכרון משה", ליד מסגד "איל אקשא". ראו: ש"ז ריבלין, מדרש שלמה, ירושלים תשי"ג, עמ' 166, הערה 24; י' ריבלין, "עוד יוסף חי - תיקון ערב ראש חודש", כנישתא, 2 (תשס"ג), עמ' קעב, הערה 32. כיום נמצא המגרש מאחורי בית ההסתדרות ברח' שטראוס.

50 ברית אבות, עמ' 35-41.

51 שיטת האטב"ח היא חילופי אותיות לפי האות המשלימה לעשר, למאה ולאלף. אגב, בשונה משיטת האתב"ש או האלב"ם, בשיטת האטב"ח יש ערך עצמאי גם לכל אחת מאותיות המנצפ"ך הסופיות. בשיטה זו ט' מתחלפת בא' כי היא המשלימה שלה לעשר. ח בב' ד' בג' וכן הלאה. צ' ב' כי היא המשלימה שלה למאה ור' וף' סופית

התפקיד הנוסף - גילוי רזי תורה

כאמור לעיל, לדעת הגר"א, גילוי רזי תורה מהווה הכשרה ראויה לקירוב הגאולה, ולכן נכלל תפקיד זה בין ייעודיו של משיח בן יוסף. בספר "קול התור" נקשר התפקיד המיוחד הזה לשם "צפנת פענח" שניתן ליוסף. כוונת הדברים היא, שפענוח רזי תורה על-ידי מי שראוי להם ועבור מי שראוי לשומעם ולקבלם, הוא מסימני האתחלתא, ובכוחו לקרב את הגאולה.⁵² לגילוי הרזים של האתחלתא יש שני ענפים: האחד במישור האישי והאחר במישור של פנימיות התורה. במישור האישי חייב כל איש מישראל לדעת היכן מרומז שמו בפסוקי התורה וללמוד מהו תפקידו בחיים: "על כל איש ישראל לעשות בכל כוחו להשיג את דרגת המספרים העילאים הצפונים בשמו... על השליחות היחידאית של כל אחד".⁵³ וכך הביע את הדברים ר' יושעה:

יעודו של כל אי"ש רמוז באוריה,

ליכא מידי דלא רמיזי באוריתא

ואפילו מרע"ה 'בשגם הוא בשר',

שיחודו וכללו בכלל ה'אוכלסא'.

סוד כל בן ישראל שמו ותפקידו.

מרומז בתורה ברזין דחושבניא.⁵⁴

הגר"א ראה גם בשמו את ייעודו. "ובזה ראה רבנו את יעודו ורמזו לשמו 'בשלם סוכו ומעונתו בציון' עולה בחשבון ג' דורותיו של רבנו כזה 'אליהו בן שלמה זלמן בן ישכר דוב'".⁵⁵ וכן ראה הגר"א רמז לשמו בפסוק "אבן שלמה", היינו אליהו בן שלמה, ופסוק זה סמוך לפסוק "והיה כי תבוא אל הארץ".⁵⁶

הן בגנות זוג כי הן משלימות זו את זו לאלף. האותיות המשלימות של "סבו ציון" - בשיטת האטב"ח הן: "מחד יצדש", כי האות מ' היא המשלימה של האות ס', האות ח' היא המשלימה של האות ב' וכן הלאה. יש כאמור לכתוב את האותיות במילוי ולחשב את ערכן: מם (640), חית (418), דלת (434), יוד (20), צדי (104), דלת (434) שין (1010), וביחד 3060. הצמד "פרוות ירושלם" שהוא ההיקף החמישי בשיטת האטב"ח ובמילוי אותיות נותן את הסכום 5961. סיכום כללי של שני המקורות הנוכרים מביא לשיוויון 25941, כלומר, חמשת היקפי ירושלים מקבילים לתיאורים של ירושלים בפרק זה.

52 קול התור, עמ' 69.

53 קול התור, עמ' 87. וראו שם הערה 2, על מקור הדברים בכתבי הגר"א.

54 ברית אבות, עמ' 164.

55 קול התור, עמ' 29.

56 קול התור, עמ' 90. הפסוקים הסמוכים הם בדברים כה, טו ו-כו, א.

אחד האמצעים לגילוי הייעוד של כל אחד הוא הטלת גורל. כפי שכותב ר' יושעה בפזמוניו:

פסוקין תמצא כל בר זכיה ועשיה,

ב'פתחו שערי צדק' לרבנו אליה.

ראה שם 'דרוש מעל ספר ה'',

אות 'על אבן אחת שבעה עינים'.

בואך חשבון בזי"ן 'שבעתים'

ובחנת אותות 'אור שבעת הימים'.

למוד היטב מ'טמונים בשנים'.⁵⁷

גילוי רזי תורה בשיטת הגר"א היה יסוד של האתחלתא, והשימוש בענפים השונים של רזי תורה ניכר גם בפעולות של תלמידיו בבניין הארץ. כאמור הגר"א עצמו גילה לתלמידיו את מהות שמותיהם ואת תפקידיהם בעולם לקירוב הגאולה, ואף הם עצמם המשיכו בגילוי רזי תורה, פנימיות התורה והשתמשו ברזין ליישוב הארץ. הייעוד האישי שימש בסיס לייעוד המשיחי של תלמידי הגר"א בארץ. בכל צעד הם שילבו משיחיות וריאליה. דוגמה מאלפת לכך הם דבריו המרגשים של ר' יושעה, בשעה שהתגלתה מחלה בקרב יושבי מאה שערים ועמדו לפנותם: "רבע"ע, לא יתכן, לא יתכן, אנו בחרנו את המקום על פי גורל הגר"א ולא יתכן שהגורל הזה הולך אותנו שולל, לא יתכן". עוד באותו יום הגו רעיונות לייבוש הביצה, ואכן היא יובשה, ועל חלקה נבנתה שכונת בית ישראל, והמתיישבים במאה שערים נשארו כידוע עד עצם היום הזה.⁵⁸

הענף השני הוא גילוי רזי תורה בבחינת גן נעול מעיין חתום - פתחי לי אחותי רעייתי, שלדעת הגר"א יש לעסוק בכך בתקופת האתחלתא. לכן פירש הגר"א את ספרי המקרא לא רק בדרך פשוט אלא גם בדרך רמז וסוד. בפירושו של הגר"א מוצאים אנו שהוזהר, הקבלה, השמות הקדושים וענייני תורת הנסתר משולבים בהם תדיר. בין היסודות הקבליים המשולבים בפירוש הגר"א אנו מוצאים את תורת הגלגול, פרשנות על פי טעמי המקרא, מילוי אותיות, שבע הספירות, השמות הקדושים: הו"ה אדנות, כתיב חסר ומלא ועוד. לא נוכל להדגים כל יסוד, אבל נזכיר את פירוש הגר"א לספר יונה המתאר את יונה כמשל לנשמה שייעודה הוא לתקן את הגוף אליו נשלחה ודרכו את

57 ברית אבות, עמ' 164.

58 א' הורביץ, מוסד היסוד, 'ירושלים תשי"ח', עמ' 234.

העולם כולו.⁵⁹ למגילת אסתר נשתמרו בידינו מבית מדרשו של הגר"א שלושה פירושים. מגילת אסתר בדרך הפשט. פירוש זה מלווה את כל פרקי המגילה. מגילת אסתר בדרך הסוד, מפירוש זה נשתיירו עמודים ספורים. ומגילת אסתר בדרך הרמז. האחרונים הם בבחינת גילוי רזי תורה.

הקמת אנשי אמנה

כאמור, מגמתם של בוני ירושלים הייתה לבער בפועל את רוח הטומאה, ולכן הקמתן של השכונות לוותה בתקנות מחמירות של שיפור המידות, של עזרה לזולת, של קיום תורה ומצוות, של נטיעה וברכה ועוד. "כל העבודה של קבוצת גלויות היא הכשרה להקמת ו'קיום אנשי אמנה', כדי להגיע לדרגת גאולה האמת וקדוש השם ולתקון עולם במלכות שדי שהיא תכלית הגאולה השלמה... ודרגת אנשי אמנה באה אך ורק עם שבעת תקוני צפנת פענח". לשבעת התיקונים יש כוונה עליונה ויש היבט מעשי בדרך הפשט. בין התיקונים שבדרך הפשט אנו מוצאים את "ההשתוות" - היינו שעל כל אחד להשתוות עם הכלל, לא להתנשא, לא להתגדל על אחרים לא בגשם ולא ברוח... 'התחדשות' - היינו... צריך כל אחד לחדש חדושים בתורה ומעשים טובים", ועוד.⁶⁰

בניין ירושלים

"אופני הבנין אפילו מתוך עוני ככתוב 'כי ה' יסד ציון ובה יחסו עניי עמו'. והתחלת בנינה אפילו מאבן אחת ככתוב 'הנני יסד בציון אבן, אבן בוחן' וכו'. תלמידי הגר"א הסבירו את הפסוק בפרשנות מיוחדת: הנני, הקב"ה יהיה עם מי שייסד בציון אבן, וזו תהיה אבן בוחן. עקרון נוסף הוא שיישוב ארצנו הקדושה בכלל ובנין ירושלים בפרט צריך להיות במידות שוות, עפ"י דברי חז"ל שאין בן דוד בא עד שיהיו כל המדות שוות, אין בן דוד בא עד שיהיו כל השערים שקולים".⁶¹

59 ראו בהרחבה: י' ריבלין, ספר יונה עם ביאור הגר"א, בני ברק תשנ"ה.

60 קול התור, עמ' 104 ואילך.

61 ראו ברית אבות, עמ' 27.

מלחמה בעמלק

"המלחמה בעמלק היא בשלשה סוגים: א. עמלק שבלב, הוא יצר הרע והמידות הרעות. ב. עמלק הרוחני, הוא השטן המשחית צורר ישראל, והוא סמאל וצבאו אשר עיקר כוחו הוא בשערי ירושלים, בימי שוממות אדמתה. ג. עמלק הגשמי שבו כלולים עשו וישמעאל וערב רב וכו'. כחו ושליטתו של עמלק הרוחני הוא בשערי ירושלים. כוחו רב בשעה שירושלים נמצאת בחורבנה ובשוממה. כל זמן שרוח הטומאה שולטת בהם אין רגלי קומת ברוש יכולות לעמוד בהם. ומתעכב החיבור שבין ירושלים של מטה ירושלים של מעלה, היינו חבור השכינה עם כנסת ישראל שבו תלויה כל הגאולה".⁶²

בצדקה תכונני

"חז"ל אמרו אין ירושלים נפדית אלא בצדקה, שנאמר: ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה וכל לשון פדיון היא בטוריא דמב"י".⁶³

סיכום

שאלות רבות נקשרות בחיבור "קול התור" המיוחס לר' הלל משקלאב. מורכבותן מכרסמת במסרים החשובים העולים מחיבור זה. המאמר מתמודד עם השאלות ומציע דרך לחזק מצד אחד את חוסנם של הרעיונות העולים ממנו, ומצד אחר ליישב את הסתירות המלוות אותו. אחת התמיכות החשובות לספר "קול התור" היא היצירה של ר' יושעה בעל הפזמונים. יצירה זו שקדמה שנים הרבה ללידתו של הרש"ז, סותמת לכאורה את הטענה שהרש"ז או בני תקופתו הם שיצרו את "קול התור". יש עדויות ברורות שרעיונות הגאולה הנזכרים ב"קול התור" וב"ברית אבות" היו נפוצים מקדמת דנא. המהדורה האחרונה של ספר קול התור תורמת תרומה משמעותית לביסוס הקשר בין רעיונות הגאולה ובין מחשבת הגר"א הבאה לידי ביטוי בכתביו ובפירושו. המאמר גם מצביע על הקשר שבין המשיחיות של העולים ובין הריאליה.

62 ברית אבות, עמ' 28.

63 קול התור, עמ' 35; ברית אבות, עמ' 83.